

כרחל נאלמה?
רחל מורפורגו (1871-1790)
מבחר כתבים

ההדירה והוסיפה מבוא והערות
טובה כהן

מוסד ביאליק • ירושלים

A Silenced Lamb?
Rachel Morpurgo (1790–1871): Selected Writings

Edited with an Introduction and Notes
by
Tova Cohen

עריכת לשון: נעה רוזן

הספר יצא לאור בסיוע
קרן יהושע רבינוביץ לאמנויות, תל אביב (ע"ר)
בתמיכת משרד התרבות והספורט – מינהל התרבות

קרן יהושע רבינוביץ
לאמנויות תל אביב

מסת"ב 978-965-536-421-7 ISBN

©

כל הזכויות שמורות למוסד ביאליק • ירושלים, תשפ"ה

סדר ועימוד: אירית נחום

הדפסה וכריכה: פרינטיב, ירושלים

Copyright by the Bialik Institute, Jerusalem, 2024

www.bialik-publishing.co.il

Printed in Israel

מבוא

א. למדנות ושירה, משפחה, פרסום וההישכחות: סיפור
חייה של המשוררת העבריייה הראשונה

כוכב מוזר ולא מוכר נצנץ באמצע המאה התשע עשרה בשמי
רפובליקת המשכילים של מרכז אירופה, כאשר בגיליון 8
(1847) של כתב העת המשכילי-יוניאי "כוכבי יצחק" הופיע שיר
עברי שכתבה אישה. היה זה השיר "וזאת תשובת רחל" שכתבה
רחל מורפורגו לבן דודה שמואל דוד לוצאטו כשלושים שנה
קודם לכן, ועתה שלח אותו הנמען למכרו מנדל שטרן (עורך
כתב העת) לפרסום. להפתעתם ולהתפעלותם של קוראי כתב
העת לא הייתה זו תופעה חד-פעמית: עד שנת 1856 הופיע
בכל אחת מן החוברות הבאות של "כוכבי יצחק" לפחות שיר
אחד של משוררת זו, לעיתים אפילו בעמודו הראשון והמכובד
של כתב העת.

רחל מורפורגו לבית לוצאטו, בת טריאסט (1871-1790)
שבאיטליה (שהייתה אז חלק מן האימפריה ההבסבורגית),
הייתה המשוררת העבריייה הראשונה שהשאירה אחריה קורפוס
שירים. את שירה ומכתביה (מהם שפורסמו בחייה ומהם מצאה
בתה בביתה אחרי מותה) קיבץ והוציא לאור ב-1890 בן עירה
יצחק חיים קסטיליוני בספר "עוגב רחל", ואליהם צירף גם
ביוגרפיה קצרה של המשוררת.¹
את ההפתעה שעוררו שירה של מורפורגו בפרהסיה של

1 מורפורגו, עוגב רחל (מהדורת קסטיליוני).

קוראי העברית אפשר להבין בקלות על רקע הדרתן הדתית, התרבותית והחברתית של נשים בחברה היהודית המסורתית. ההדרה מן המרחב הציבורי ומן ההגמוניה התרבותית לא הייתה, כמובן, ייחודית לחברה היהודית; גם בחברה הלא־יהודית בת הזמן הודרו נשים מן המרחב הציבורי, מן הטקסטים הקנוניים ומן השפה הלטינית, שפת התרבות הגבוהה. עם זאת, בחברה האירופית החלו נשים לחדור לעולם הכתיבה הספרותית כבר במאה השמונה עשרה ובראשית המאה התשע עשרה, ואילו בחברה היהודית בת הזמן לא התחוללה התפתחות מקבילה. ניצניה של כתיבה ספרותית של נשים בעברית הופיעו במוקד ההשכלה העברית במזרח אירופה רק באמצע המאה התשע עשרה.

דחייה זו הייתה תוצאה ישירה של התוקף ההלכתי־דתית שקיבלה ההדרה התרבותית והחברתית של נשים בחברה היהודית. מתוקף איסור לימוד התורה לנשים הן הודרו גם ממוקדי התרבות היהודית וגם מן השפה העברית – "שפת הקודש" – שאותה למדו רק גברים ולצורך לימוד התורה בלבד. אפילו אחרי המהפכה התרבותית של תנועת הנאורות היהודית בסוף המאה השמונה עשרה, שעשתה את השפה העברית לשפתה של ספרות מודרנית חילונית, נותרו הנשים מחוץ למרחב הכתיבה ההגמונית. רק במחצית השנייה של המאה התשע עשרה העזו כמה נשים במזרח אירופה ללמוד עברית, לקרוא ולכתוב בה ואפילו לפרסם מעט מכתביהן בעיתונות המשכילית בת הזמן.² הנסיבות שאפשרו דווקא למורפורגו לפרוץ את חומות ההדרה החברתית־דתית־תרבותית כבר

2 כתביהן העבריים של כשלושים משכילות עבריות כונסו באנתולוגיה (כהן ופיינר, קול עלמה עברייח). עם זאת, חשוב לציין כי רובם של כתבים אלה היו מכתבים או מסות קצרות. רק שתי משכילות במזרח אירופה (חנה בלומה סולץ ושרה שפירא) העזו לפרסם שירים מעטים, ואף זאת רק לקראת סוף המאה.

א. למדנות ושירה, משפחה, פרסום וההישכחות

בראשית המאה התשע עשרה (זמן כתיבת שיריה הראשונים, שהתפרסמו רק אחרי שלושים שנה) היו חברתיות-תרבותיות, משפחתיות ואישיות.

אין זה פלא שמורפורגו צמחה דווקא על קרקע יהדות איטליה. לצד ההדרה המסורתית של נשים מלימוד תורה ומעברית, התקיים בארץ זו זרם מינורי ייחודי של חינוך יהודי עברי לנשים, שראשיתו בהשכלתן האיטלקית והעברית של נשים ספורות כבר בתקופת הרנסנס. הגם שלא הייתה זו העמדה הרשמית של ההלכה ושל הנוהג, נשים יודעות תורה היו מוכרות בין יהודי איטליה. במשך מאות שנים מעידים מקורות על נשים (בדרך כלל ממשפחות האליטה היהודית-איטלקית) שהיו למדניות, שוחטות, יודעות עברית ואף מלמדות בתלמודי תורה.³ בטריאסט עצמה היו בזמנה של מורפורגו לפחות שלוש נשים בעלות השכלה יהודית-עברית: שתי בנות דודה תמר ורחל לוצאטו, נמענות שניים משיריה, ופלורה רנדנגר שתרגמה את ההגדה מעברית לאיטלקית.

גם המרחב התרבותי הספציפי של קהילת יהודי טריאסט היה חשוב להתפתחותה של מורפורגו. יהודי טריאסט, שכאופייני לקהילות של "יהודי נמל", זכו בשוויון זכויות יחסי, היו פתוחים יותר מן הרגיל באותה תקופה לתרבות סביבתם האירופית.⁴ השילוב בין נאורות למסורת יהודית, בין עיסוק "חילוני" משכילי בשירה עברית לאמונה דתית וקיום מצוות, אפיין את המשכילים והמשוררים העבריים בני המקום, שהמשיכו את מסורת השירה העברית באיטליה ויצרו חבורה של "משכילי טריאסט". היה זה מצע מתאים להתפתחותה של מורפורגו, שהייתה בעת ובעונה אחת שומרת מצוות, בעלת

3 ראו ברנר, "ידע, מרחב ומעמד".

4 בערי הנמל החופשיות של אירופה התפתחו קהילות יהודיות שההיסטוריונים דוד סורקין ולואיס דובין כינו אותן "יהודי נמל". ראו למשל דובין, "על תועלתם של 'יהודי נמל' בעבר ובהווה".

7. ואלה דברי רחל

בבוא לאזניה כי שמה נזכר לתהלה בדברי הימים (ציטונגען)³⁷
(אדר תר"ז)

את הסונט שלח שד"ל ל"כוכבי יצחק", והוא הראשון שפורסם עם שובה של מורפורגו לכתיבה. זוהי תגובה, לכאורה מצטנעת, על דברי השבח שהועתרו עליה אחרי פרסום שני השירים מימי נעוריה ב־1847. אולם בדיקת האזכורים הצפופים לטקסטים קנוניים ורובד המשמעות הנסתרת שהם יוצרים מעלה אמירה מנוגדת: לא עקב חולשתם יישכחו שיריה, אלא בגלל מיצובה החברתית השולי כאישה. הניגוד בין הציטוטים הקנוניים המציגים את בורות האישה ובין יכולותיה הלמדניות המוכחות של הדוברת יוצר ביקורת אירונית על המוסכמות המסורתיות. זהו אחד השירים היחידים שבהם הוסיפה המחברת הערות שוליים (המובאות להלן אחרי השיר), אולי בגלל החשש של משוררת מתחילה כי לשונה העמוסה לא תובן.

אוי לי תאמר נפשי, כי מר לי מר,³⁸
טפח רוחי עלי³⁹ ואתמר
שמעתי קול אומר: שירך נשמר,
מי כמותך רחל לומדת שיר?

רוחי ישיב אלי: ריחי נמר,
גולה אחר גולה, עורי סמר,
טעמי לא עמד בי, פרמי זמר,

37 כוונתה לעיתונים.

38 על פי הפסוק "הנה לשלום מר לי מר ואתה חשקת נפשי משחת בלי כי השלכת אחרי גוך כל חטאי" (ישעיהו לח, יז).

39 המחברת חששה כנראה שהמבע "טפח" לא יובן, ולכן הוסיפה בהערת שוליים את מקורו התלמודי. את תגובתה לשבחים מתארת הדוברת באמצעות שני פעלים: "טפח רוחי עלי", במשמעות רוחי הטיפה לי מוסר על התנשאותי (בהתאם למתואר בירושלמי יבמות, יב); "ואתמר" – התגאיתי בכבודי (כמו בישעיהו סא, ו: "וכבדוך תתמר").

שירים

מְכַלְמֹת אֶפְחָד, לֹא עוֹד אֲשִׁיר.⁴⁰

אֶפְנֶה צִפּוֹן דְרוֹם קְרָמָה וַיָּמָה.

דַּעַת נָשִׁים קָלָה⁴¹ לְזֹאת הוֹרְמָה²

חֻקְמַת סוֹפְרִים תִּסְרַח [אַחַר כְּמָה שָׁנִים],⁴² הֵן עֵתָה לָמָּה

יִזְכֹּר מְכַלְבֵּי מֵת⁴³ כָּל-עִיר כָּל-פֶּלֶךְ?

הִנֵּה הָעֵד יַעֲיֵד תּוֹשֵׁב וְהֶלֶךְ

אֵין חֻקְמָה לְאִשָּׁה כִּי אִם בְּפֶלֶךְ.⁴⁴

נִפְלֵ אִשֶׁת יַעֲקֹב מוֹרְפוֹרְגוֹ

1847

40 הדוברת מתארת עצמה כהיפוך התיאור ה"גברי" של מואב בירמיהו מח, יא: "שֶׂאֲנִן מוֹאֵב מְנַעֲרִיו וְשִׁקֵּט הוּא אֶל שְׁמֵרָיו וְלֹא הוֹרֵק מְכַלֵּי אֶל כְּלֵי וּבְגוּלָה לֹא הֶלֶךְ עַל כֵּן עָמַד טַעֲמוֹ בּוֹ וְרִיחוֹ לֹא נָמַר". היא מציבה את חוסר ביטחונה (ואת חששה לשיר) כניגוד של השלווה והביטחון (הגבריים) של מואב, שהם הסיבה שטעמו וריחו לא יימוגו. התיאור גם משתמש בפרטים מתוך דימויה של כנסת ישראל לאישה סובלת בפיוטו של רשב"ג: "שְׁלִישִׁית שׁוֹקֶדֶת מְשַׁלֶּשֶׁת צוֹחָה"; "לִבָּה וּבְשָׂרָה מְפַחֶדֶךְ סָמַר"; "הוֹגָה בְּמַר נֶפֶשׁ הִנֵּה מֵר לִי מֵר"; "הִלְעַד אֶהְיֶה בְּגִלוֹת מְשַׁלֶּחָה"; "וְתַתִּימָר"; "וְרִיחוֹ לֹא נָמַר".

41 ציטוט האמרה התלמודית "נשים דעתן קלה עליהן" (בבלי שבת לג, ע"ב) הוא אירוני כי ודאי אין היא מסכימה עימו.

42 הטור כאן על פי כתב היד של מכתבה לשר"ל מי' בסיון תר"י (ולא בגרסה המודפסת של המכתב). שם היא מסבירה (כנראה בתשובה להשגותיו של שד"ל) את שימוש הלשון החריף באמצעות הסתמכות על פסוק מירמיהו מט, ז: "אֶבְדָּה עֵצָה מִבְּנִים נִסְרְתָה חֻקְמָתָם". בגרסה המודפסת ב"כוכבי יצחק" הוחלף הטור (כנראה על ידי שד"ל) במילים המופיעות כאן בסוגריים.

43 באמצעות שימוש בתיאורו של דוד את עצמו לפני שאול ("אֲחֵרִי מִי יִצְאָ מֶלֶךְ יִשְׂרָאֵל... אֲחֵרִי כָּלֵב מֵת אֲחֵרִי פָּרַעַשׁ אֶחָד", שמואל א כד, יד) מגדרת המחברת את עצמה. אולם כשם שדוד אינו מבטל את עצמו, אלא מתייחס לתפיסתו הסובייקטיבית של שאול, גם מורפורגו מצטטת, כנראה באירוניה, את ראייתה בעיני הגברים.

44 ציטוט, שוב אירוני, של תיאורה המנמיך של האישה בתלמוד הבבלי יומא סו, ע"ב.